

24.78x33.01	1/2	עמוד 18	שבת - מקור ראשון	01/03/2024	89434748-7
"כיות וצמיחה של מסורות בין ספרות בית שני לספרות חז"ל - 25910"					

עורך שמואל פאוסט

ספרים

היצירה שבין המקרא לחז"ל

רבים מהחיבורים שנוצרו בעם ישראל בזמן בית שני נעלמו מאיתנו, מיעוטם נמצא במערות קומראן. ספר חדש דן ביחסים שבין המערכות הספרותיות של התקופות השונות / חננאל מאק /

"ומאמר מרדכי אסתר עושה" - בתרגום נוספה הקפדתה של אסתר על שבת, כשרות ונייה. "אסתר והתך", לייטורפיה צבעונית ממגילת אסתר, 1882 צילום: גטי אימג'ס

פער בן מאות שנים חוצץ בין עיקר עיצובו של קובץ כתבי הקודש, בדורות המוקדמים של הבית השני, ובין עריכת המשנה – הגוף הגדול הראשון של התורה שבעל פה, כמעט מאה וחמישים שנה אחרי חורבן הבית השני. אומנם מועד חיתומו הסופי של המי קרא אינו רחוק הרבה מחתימת המשנה, אבל רובו הגדול של המקרא נאסף ונחתם דורות רבים קודם לכן. אין ספק שהיצירה הרוחנית של העם היהודי התפתחה והלכה גם במהלך אותו פער זמנים, אלא שיצירה ממושכת זו מעולם לא נאספה ולא הפכה לקובץ מוגדר, חלק גדול ממנה אבד ואיננו, וחלק אחר שלה היה ל"ספרים היצירניים" – יהיה אשר יהיה פירושו המדויק של מונח זה. גדולה מזו, רובו של החומר שנשתמר מימי הבית השני נשמר בידיהם של נוכרים, בייחוד בידיהן של כנסיית נוצריות, בדרך כלל בשפות לעז עתיקות. חיבורים אחרים התגלו רק בדורות האחרונים ובהיסח הדעת, ובראשם הכתבים שנתגלו במערות קומראן שלחוף ים המלח ובמדבר יהודה. בתקופה האחרונה הולך וגובר העניין ביחסים שבין מערכות ספרותיות אלה, והספר שלפנינו, מאת פרופסור מנחם קיסטר מהאוניברסיטה העברית בירושלים, הוא ביטוי מוחשי לכך.

אחור וקדם
המשכיות וצמיחה של מסורות בין ספרות בית שני לספרות חז"ל
מנחם קיסטר
מאגנס, תשפ"ד
2024, 481 עמ'

רבים מהחיבורים שנוצרו בתקופה המדוברת שייכים לזרם המכונה "המקרא המשותב". חיבורים אלה ערסקים בדרך כלל בסיפורי המקרא, והם מספרים אותם מחדש באופן שהקורא שאינו מכיר את התנ"ך סבור שלפניו חיבור מקורי ועצמאי ולא סיפור מחדש ומעובד. הידועים בין חיבורי המקרא המשותב הם "ספר היובלים", וחלק נכבד מ"קדמוניות היהודים" של יוסף בן מתתיהו.

חיבורים אלה נבדלים בדרכי ההצגה העצמית שלהם, ורבים מספרי השכתוב מתארים את עצמם בדרכים שרונות. כך למשל, יוסף בן מתתיהו ופילון האלכסנדרוני מציגים את כתביהם כפי שהם: יצירתו האנושית של המחבר, אבל מסתירים מקוריהם את השינויים הנרחבים שהתחוללו בדרך מן המקור המקראי אל החיבור המשותב. ספר היובלים, לעומת זאת, לובש אדרת של דברי מלאך המתגלה אל משה בעלותו אל הר סיני, ושם הוא מספר כביכול למשה את רוב סיפורי בראשית ותחילת שמות בדרכו שלו, תוך הוספות, גרועות ושינויים מפליגים, מבלי שהקורא התם יודע על כך. דגם אחר: מגילת המקדש שנמצאה בקומראן מוצגת בראשה כדברי ה' בכבודו ובעצמו.

אפשר לראות את ספרות השכתוב כענף קדום של פרשנות האגדה למקרא, אבל לא פעם נמצא בחיבורים

שוין: "שבתות ומועדים הייתה שומרת... תבשילים ויין של נוכרים לא הייתה טועמת" ועוד. מודגשת כאן גם זהירותה של אסתר בימי נידתה. ודוגמה מובהקת מתחום ההלכה: בספר דברים נאמר "כי ימצא איש נערה בתולה אשר לא אורשה ותפשה ושכב עמה...", וכאן בא החיוב על המאנס לשאת את הנערה לאשה. במגילת המקרא דש נוספו המילים "והיא ראויה לו", כלומר החיוב אינו מתייחס למקרים של שפחה, קרובת משפחה וכדומה.

איבה לדמותו של עשו

הפרק הבא דן בהרחבה בויקה בין ספרות קומראן שמי לפני חורבן הבית השני ובין ספרות חז"ל שלאחר החורבן. כאן משתקפות יפה גם מחלוקות שונות בין פרושים וצידיקים, תופעה שנגרמה רבות במחקר, והיא קשורה כמובן בשאלות זיקתם האפשרית של אנשי קומראן – האיסיים, אל הצדוקים או הביתוסים, לדעת חוקרים לא מעטים. כאן נסתפק בדוגמה אחת פשוטה, שערכה אינו בחילופי ההלכה למעשה אלא בדרך שבה נלמדת ההלכה מתוך המקרא. בפרשת המן שבתורה נאמר: "שבו איש תחתיו, אל יצא איש מקומו ביום השביעי" (שמות טז, כט). בהנחה – שאינה מובנת מאליה – שלפנינו ציווי לדורות ולא רק לדור המדבר, פירשו את הפסוק חז"ל, וכן השומרונים, כאיסור על יציאה למקום מרוחק בשבת, ובדרך ההיקש ממקום אחר קבעו את גבולות ההיתר לאלפיים אמה. על אותו פסוק נאמר בקטע ממגילת קומראן: "אל יוצא איש

אלה גם מגמה הלכתית שאינה מוכרת בספרות חז"ל, היבט פולמוסי נגד יריביו המדיניים או הרוחניים של הכותב – למשל השומרונים או החשמונאים, ומאפיינים נוספים. וכך, בספר היובלים ניכרת מגמה ברורה של זהירות יתר בדיני אישות, טומאה וטהרה, הרבה מעבר לעולה מהמקרא או מספרות ההלכה של חז"ל. ואילו אצל יוספוס פלוויוס – הוא יוסף בן מתתיהו – ניכר הרצון לפאר את מסורת ישראל ואת העם היהודי ואבותיו לעיני יהודים שנתרחקו ובייחוד לעיני נוכרים, הנגועים לא אחת בדעות קדומות ובשנאת ישראל.

הפרק השני של הספר עוסק בדגם ספרותי זה, תוך שהוא מטעים את אופיו הפרשני. הנה דוגמה המובאת לפרשנות כזו: אחת ממגילות קומראן מספרת על מאבק יעקב במלאך בסגנון קרוב מאוד לזה שבידינו, אבל בעוד שבתורה מסתיים הסיפור במילים "ויברך אותו שם", בעל המגילה מפרט את הברכה: "...ויאמר לו, יפרך ה' וירבך בדעת ובינה ויצילך מכל חסם...", והברכה נמשכת הולך וכת, ועימה ציווי ליעקב שמשמעותו איסור אכילת גיד הנשה. כזכור, בתורה מוצג האיסור כנוהג מוכר ומחייב של בני ישראל בעקבות המאבק, ולא כציווי ליעקב. דוגמה אחרת: אל המילים ממגילת אסתר "ומאמר מרדכי אסתר עושה", נוספו בתרגום השבעים ליוונית – גם בו יש הרבה מן השכתוב הסמוי – המילים "...לירוא את האלוהים ולעשות את מצותיו". הכללה זו מתרחבת והולכת בתרגום העיקרי לארמית, המכונה "תרגום ראי

14.3x27.49	2/2	19 עמוד	שבת - מקור ראשון	01/03/2024	89434747-6
"כיות וצמיחה של מטורות בין טפרות בית שני לטפרות חז - 25910"					

לאישיותו של שלמה המלך, רעיון שהוכר גם במגילת מקומראן.

חשיבותו של ספר בן סירא נובעת גם מפרקי התפיי לה שבסופו, שיש בהם ללמד על תולדות תפילת העי מידה, ההלל ועוד. קובץ פרקים מעניין, המכונה "שבח אבות עולם", מתאר את תולדות האישים הגדולים של התנ"ך. הרגש המיוחד המושם על לוי, בנו השלישי של יעקב, מוביל לבסוף לתיאור מפורט ומעריץ של הכהן הגדול שמעון בן יוחנן ("שמעון הצדיק"), בן זמנו של בן סירא. מבנה הקובץ מזכיר את המבואות לפיוטי העבר דה של יום הכיפורים, ובהם השניים המקובלים במהלך תפילת המוסף: "אמיץ כח" ו"אתה כוננת".

אופיינית למגילות מדבריות היא פרשנות בשיי טת ה"פשרים". הפועל פִּשַׁר קרוב אל הפועל פָּתַר, ופשרי פסוקים ואף פרקים שלמים, בעיקר מהנביאים, מציגים את הכתוב כחזונו מאורעות ההווה והעתיד הקרוב – סוף ימי הבית השני. הפשר המוכר ביותר מקומראן הוא פשר חבקוק, שהינו פירוש רצוף לשני הפרקים הראשונים של הספר (אך לא לפרק ג'). הפשר מעלה את דמויותיהם של "מורה הצדק" ושל יריביו ובראשם "הכהן הרשע" (המלך ינאי?), את "עדת היחד", את הופעתם המפחית דה של הרומאים בארץ ועוד. בראש הפשר מובא הפסוק המקראי או חלק ממנו, וכך משמש הפשר גם כעוד לנוסח הכתוב שאותו הכיר בעל הפשר – השונה לעיתים מזה של המסורה שבידינו, אשר נערכה והועלתה על הכתב כאלף שנה מאוחר יותר.

מעניין במיוחד הוא מכלול היחסים הטקסטואליים בין נוסחי הפשרים המוקדמים, תרגומי המקרא העתיקים והמסורה, הצעירה יחסית. פשרים מסוג זה נמצאים מעט גם בדברי חז"ל, למשל הדרשה על הפסוק "דרך כוכב מיעקב" שהתפרשה על המשיח שבעתיד, ונדרשה בפי רבי עקיבא על מנהיג המרד שבדורו, בר כוכבא (הוא שמעון בר כוסבא). לדעתו של קיסטר, גם היהווי של עשורארום עם רומא הוא מעין "פשר" שיצרו חז"ל. המי קרה המובהק של פירוש אלגוריסטי למקרא הוא כמובן מאמרו של ר' עקיבא "ושיי השירים קדש קדשים", בשל הפרשנות הרואה בו משל ליהסי הקב"ה וישראל. פירוש שים אלגוריסטיים, שהיו מקובלים בכתביהם של יהודים הלניסטים ואחרים, נמצאים מעט אף הם בדברי חז"ל. למשל בקשתה המרגשת של בת יפתח מאביה: "אלכה וירדתי על ההרים" – אלו סנהדרין, כשמטרתה למצוא פתח להתייר את נדרו של אביה.

פרק בפני עצמו, השמיני, מוקדש לזיקה שבין מקרי רות יהודיים לא מעטים שנכתבו לכתחילה יוונית, ובין ספרות חז"ל. הירועים ביניהם הם תרגום השבעים עים ליוונית, כתבי פילון מאלכסנדריה, ו"קדמוניות היהודים". העיסוק בתרגום השבעים ובכתבי יוסף ניכר בקיצורו לעומת אריכות הריון בכתבי פילון, וחבל על דלא משתכחין כאן. הפרק העשירי עוסק בגלגוליהן של מסורות אגדה, כגון זו של נחשון המונק אל ים סוף בטרם נבקע, או שאלת משך שהותם של בני ישראל במצרים. הפרק האחרון בספר מרובההפנים שלפנינו מכונה "הרי טקסטים ומוטיבים מרובי פנים" – כותרת המזמינה את המתעניין ליטול לידיו את הספר ולקראו בו בכוחותיו הוא.

המקרא, ספרות בית שני בעברית וביוונית, מגילות ים המלח, מגוון התרגומים העתיקים למקרא, הספרות הנוצרית הקדומה, ועל כולן ספרות האגדה של חז"ל – כל אלה נידונים ומורגמים כאן בלשון שווה לכל נפש ובסגנון שאינו מטריח הרבה על הקורא, ועם זאת ניכרים בו על כל צעד ושעל ההיבט המחקרי ובקיאותו השופי עת של המחבר, הן בחומר הנדרן כאן הן בספרות המחקר הנרחבת שמסביב לו. ●

מקומו כל השבת (השלמה משוערת: מן החוץ אל הבית) ומן הבית אל החוץ". מאותו פסוק שממנו למדו חז"ל את איסור היציאה האישית מתחום השבת למדו אפוא אנשי קומראן את האיסור על הוצאת חפצים מרשות לרשות בשבת, ואף הוסיפו את פרשנותם ההלכתית אל גוף הפי סוק המשוכתב. וכפי שמציין קיסטר, הטקסט הקומראני הולך כאן בעקבות דברי ירמיהו הנביא (יז, כא): "ולא תוציאו משה מבתיכם ביום השבת".

מאפיין מובהק של ספר היובלים, שהתחבר כנראה עוד לפני תקופת החשמונאים, הוא האיבה העזה לדמר תו המקראית של עשו, וזאת בניגוד ברור לפשוטו של מקרא. עמדה זו משתלבת בעמדתו היהודית הטהרנית של הספר, העוינת את העולם הגויי כולו באשר הוא. השחרת דמותו של עשו מוכרת גם מספרות חז"ל, אבל שם היא מכוונת אל עשו כמסמל את הכובש הרומאי ומאוחר יותר את הנצרות ונושאה, בייחוד באימפריה הביזנטית שונאת היהודים. מאידך גיסא, ספר היובלים מודע לדמותו של יעקב כאיש רוח, בדומה לעמדת בעלי האגדה והמדרש, אלא שכאן צץ כבדרך אגב שוני מעי ניין: בעוד שבספר היובלים לומר יעקב ספר כתוב, הרי שבמדרשים הוא יושב בבית המדרש ושומע דברי תורה בעל פה.

הצגה זו של יעקב תואמת את ההשערה המקובלת כיום כמעט על כל החוקרים, שלפיה דברי התורה שבעל פה הועלו על הכתב רק דורות רבים אחרי שנערכו, נח תמו ונמסרו בעל פה – שלא כספרים החיצוניים למיי ניהם, מגילות קומראן, כתבי יוספוס, הספרות הנוצרית הקדומה ועוד. בדרך אגב נציין שהשערה זו תואמת את דעת רש"י ונוגדת את דעתו של הרמב"ם, המרבה לתאר את כתיבת המשנה בידי ר' יהודה הנשיא, וכך באשר לרוב התושב"ע.

דוגמה לשוני קל בין היובלים למדרש: בעוד שבי ספר היובלים תרח אבי אברהם הוא כהן לפסילים, הרי באגדת חז"ל הוא סוחר בהם. אבל אין לטעות: בכמה וכמה נושאים כבדי משקל ניכרים הבדלים משמעותיים בין היובלים ובין חז"ל, בהם כמה הלי כות שבת, טומאה וטהרה וכן נושאי אמונה מגוונים. באופן כללי נכון לומר שעמדותיהם של חז"ל מגלות קדמה, סובלנות ונטייה להקל יותר מאלה של ספי רות בית שני לענפיה. ולא מקרה הוא שבתוך עולם התנאים גברה יום של בית הלל על בית שמאי, וכן הלכותיו של ר' יהושע על אלה של רבי אליעזר הקיי צוני והמחמיר.

שבח לרופאים ולרוקחים

באותו פרק נדונים בהרחבה גם היחסים שבין ספר בן סירא – שתבנית גופו העיקרי דומה לספר משלי – ובין המקרא מחד גיסא וספרות חז"ל מאידך גיסא. זמן חיבורו המשוער של הספר אינו רחוק מזה של היובלים ומדרו של שמעון הצדיק, שהיה כידוע "משיירי כנסת הגדולה" אך זהותו נותרה מעורפלת, ומכאן שהאיש ששמו או כיי נוי הוא בן סירא הכיר את רוב ספרי המקרא שבידינו.

בכמה מקומות מרחיב בן סירא את הנאמר במקרא אף מעבר לדרשות חז"ל. דוגמה: בעקבות הפסוק "כי אני ה' רופאך" (שמות טו, כו), שמקומו בסוף סיפור מי מרה שהומתקו, מרבה בן סירא לשבח את האיל שיצר את התרופות, בדומה לעץ שבו הומתקו המים המרים, ואת הרופאים והרוקחים המאפשרים את פעילותו של האדם (וכראי להשוות לבראשית רבה פ"י: "בר סירה אמר, אלוה העלה סמים מן הארץ בהם הרופא מרפא [את] המכה ורוקח את המרקחת"). ודוגמה אחרת: מדברי בן סירא נראה שהוא מפרש את ברכת משה לשבט בנימין "יריד ה' ישכון לבטח עליו" (דברים לג, יב) כרמז מטרים